

Erich Fromm

BUDETE JAKO BOHOVÉ

Radikální interpretace
Starého zákona a jeho tradice

Nakladatelství Lidové noviny

přisuzuje takovou vinu, jako kdyby zničil celý svět...“ (Sanhedrin IV, 5).

Jiný talmudský pramen manifestuje téhož ducha:

„V onu hodinu (kdy Egyptané zahynuli v Rudém moři) andělé chtěli pronést slavný chvalozpěv před Svatým, buď už požehnán, ten však je pokáral, rka: Dílo mých rukou (Egyptané) se utopilo v moři; a vy byste chtěli přede mnou pět písne?“ (Sanhedrin 39b).*)

V obdobích persekuce Židů Římany a křesťany převažoval nacionalistický a xenofóbní duch často nad duchem univerzalistickým. Přece však pokud zůstala učení proroků živá, nemohlo se na ideu jednoty lidstva zapomenout. Shledáváme se s manifestacemi tohoto ducha vždy, jakmile Židé mají příležitost opustit úzké hranice své ghettové existence. Nejenže směřovali své vlastní tradice s tradicemi předních humanistických myslitelů okolního světa, ale když v 19. stol. byly zlomeny politické a sociální přehrady, patřili židovští myslitelé k nejradikálnějším představitelům internacionalismu a ideje humanismu. Zdá se, že po dvou tisíciletích rozkvetl internacionalismus a humanismus proroků v postavách tisíců židovských filosofů, socialistů a internacionalistů, z nichž mnozí neměli žádný osobní vztah k judaismu.

„jako by zničil celý Izrael“: Nadto celá pasáž poukazuje na stvoření Adama a ne Izraele, takže to, co jest zcela zřetelné míněno, je, že jeden člověk (podobně jako Adam) reprezentuje veškeré lidstvo.

*) Je zajímavé, že se z této tradice vyvinula liturgická praxe, jež trvá dodnes. Každý svátek je součástí bohoslužby recitovat určitý počet radostných hymnických žalmů. Avšak sedmého dne Pesachu, kdy podle tradice Egyptané utonuli, se jich recituje pouze polovina, v duchu božního pokárání andělů, kteří se radovali, když tvorové boží zahynuli.

IV. POJEM DĚJIN

1. O možnostech revoluce

Adamovým „pádem“ počaly lidské dějiny. Původní předindividualistická harmonie mezi člověkem a přírodou a mezi mužem a ženou byla vystřídaná konfliktem a bojem. Člověk trpí touto ztrátou „jednosti“. Je osamocen a separován od ostatních lidí i od přírody. Jeho nejvyšší věšší snahou je navrátit se ke světu jednoty, který byl jeho domovem předtím, než „neposlechl“. Jeho touhou je vzdát se rozumu, vědomí vlastního já, volby, zodpovědnosti a vrátit se do lůna, k matce zemi, do temnot, kde světlo svědomí a poznání ještě nesvití. Přije si uniknout ze své nově nabyté svobody a ztratit i samo uvědomění toho, co jej činí lidským.

Nemůže však jít zpět. Skutky neposlušnosti, poznání dobra a zla a vědomí vlastního já jsou ireverzibilní, nezvratné. Není žádné cesty, která by vedla zpátky. „Proto Bůh jej vyhnal ze sadu Eden, aby se dřel na půdě, z níž byl vzat. Když vypudil člověka, kázal cherubům, aby se rozložili taborem u vchodu do Edenu s plamennými meči a strážili cestu vedoucí ke stromu života“ (Gn 3,23-24). Člověk je tísněn existenciálními dichotomiemi, vytvářenou tím, že je v přírodě a přece ji přesahuje (transcenduje) tou skutečností, že má vědomí vlastního já a volbu; může řešit tuto dichotomii pouze tím, že jde kupředu.

Člověk je nucen zakoušet sama sebe jako cizince ve světě, který je odcizen sobě i přírodě, aby byl schopen opět se sjednotit sám se sebou, s ostatními lidmi i s příro-

dou na vyšší úrovni. Je nucen zakoušet rozštěpení mezi sebou jako subjektem a světem jako objektem jakožto podmínku pro překonání práve tohoto rozštěpení.

Člověk vytváří sám sebe v historickém procesu, který počal jeho prvním aktem svobody — svobody neposlouchat, říci *ne*. Tato *zkušenosť* spočívá v samé podstatě lidské existence. Jedině projde-li člověk procesem odcizení, může je překonat a dosáhnout nové harmonie. Tato nová harmonie, nová jednota s lidmi i s přírodou, se nazývá v proročké a rabínské literatuře *konec dní* nebo *mesiášský čas*. Není to stav předurčený bohem či hvězdami; nastane než jediné vlastním lidským úsilím. Mesiášský čas je historickou odpovědí na existenci člověka. Člověk může sama sebe zničit nebo postupovat vpřed k uskutečnění nové harmonie. Mesianismus není vůči lidské existenci nahodilou, vedlejší věcí, nýbrž je logickou odpovědí na lidskou existenci, odpovědí, která je jí vlastní — je alternativou lidského sebezničení.

Právě tak, jako je počátek lidských dějin charakterizován odloučením od domova (ráje), je začátek židovských dějin charakterizován opuštěním domova. „A Pán řekl Abrahamovi: Odejdí z rodné své země a z otcovského domu, do země, kterou ti určím! Budeš velikým národem, požehnám ti a jméno tvé učiním velkým. Budeš tak požehnan. A budu žehnat i těm, jimž budeš žehnat ty, a kdo bude tebou proklet, toho prokleji já. A v tobě budou požehnány všechny rody této země“ (Gen 12,1-3).

Jak jsme řekli v předcházející kapitole, podmínkou pro lidskou evoluci je přetřhnout primární vazby, které váží člověka k jeho zemi, k přibuzenstvu i k otci a matce. Svoboda záleží v tom, že se člověk osvobodí z primárních vazeb, které dávají jistotu, avšak mrzačí člověka. V historii Abrahamově předchází rozkaz opustit vlastní zem slibu, který bůh Abrahamovi dal. Ale, jako tak často v biblickém stylu, první věta nepřechází druhou jen prostě co do času, nýbrž vytváří podmínku. Měli bychom ji přeložit takto: „Jestliže opustíte svou zemi, pak z vás učiním . . .“*

*) (Zde musí být poznamenáno, že příznačný motiv proročského univerzalizmu se objevuje v této chvíli, v níž je vytvářen židovský kmen: skrze Abrahama „budou požehnány všechny rody této země“. Je zvláštní parale-

Další a ústřední události v židovských dějinách po putování tam a zpět mezi Egyptem a Kanaánem *) je historie osvobození Židů od Egyptanů. Toto osvobození není v prvé řadě nacionální, ale sociální revolucí; Židé jsou osvobozeni ne proto, že jejich život jako *národní* menšiny je nesnesitelný, ale protože jsou *zotročeni* svými egyptskými pány.

Židé přivedeni do Egypta Josefem prospívali a množili se. Egyptané je považovali za nebezpečí pro zem. „Proto ustanovili nad Izraelovým lidem dozorce, aby je tiskli těžkými robotami. Stavěli obchodní střediska faraonovi, Pi-thom a Raamses. Čím více lid však utiskovali, tím více se množil a rozlézal všude a obyvatelé Egyptské země se počali děsit synů Izraelových; zotročili je tedy krutě, jak se jen dalo, ztrpčovali jim život nejtěžším otroctvím, prací s maltou a cihlami, robotou na polích a vši otročinou, kterou je nelitostně a surově ubíjeli“ (Ex 1,11-14). Útlak se stával stále krutějším, když faraón nařídil, aby novorození synové Židů byli zabíjeni a jen dcery ponechány na životě.

V tomto bodě biblického příběhu je na scénu uveden Mojžíš. Syn muže a ženy z rodu Levi byl podle biblického

la mezi příkazem boha Abrahamovi, aby opustil dům svých otců, a božím příkazem obětovat Izáka. Tento příkaz je vykládán jako zkouška Abrahamovy poslušnosti nebo jako pokus ukázat, byť nepřímou, že bůh nesouhlasí s pohanským rituálem dětské oběti. I když jsou pravděpodobně tyto interpretace správné, vnuká text ještě interpretaci jinou: totiž, že jde o příkaz přetřhnout vazby krve k synovi. Tento návrh výkladu je založen na formulaci příkazu. Zatímco v prvním případě je Abrahamovi řečeno „odejdí z rodné své země a z otcovského domu“ a jdi do země, kterou ti bůh ukáže, nyní je mu řečeno: „Vezmi syna jediného, jež miluješ, Izáka, a jdi do země Mo-ria a tam ho obětuj v zápalné oběti na hoře, kterou ti ukážu“ (Gn 22,2-3). Podtržená slova jsou paralelami prvního příkazu. Příkaz obětovat Izáka by pak znamenal, že člověk musí být úplně svobozen od všech vazeb krve — nejen vůči otci a matce, ale též vůči nejmilovanějšímu synovi. Ale *svoboda* neznamená, že člověk nemiluje svou rodinu; znamená to, že není *vázán* ve smyslu incestní fixace rozebrané v předcházející kapitole.

*) Je zajímavé, že Abraham posílá sluhu do své vlasti, aby přivedl manželku jeho synu Izákovi, ale výslovně zakazuje Izákovi vracet se do vlasti.

vyprávění skrytý na březích řeky; byl nalezen faraónovou dcerou a vychován ve faraónově paláci.*)

Text nám ukazuje vývoj Mojžíše, osvoboditele. Vychován jako egyptský princ uvědomuje si, že jeho předkové byli Židé. Když vidí Egyptána uderit Žida, jednoho z jeho bratrů, rozzuří se tak, že Egyptána zabije. Faraón se o tom doslechne a Mojžíš je nucen uprchnout. Tímto impulsním aktem identifikace se svými bratry přetrvává Mojžíš vazbu s egyptským dvorem a čini se vyvržencem. Nemůže se vrátit jinak než jako revoluční vůdce.

Na svém útěku přijde do domu midjánského kněze, ožení se s jeho dcerou a má s ní syna, jež nazve Geršom, což doslovně znamená „cizí tam“, nebo jak text říká výslovně „hostem, přistěhovalcem, jsem se stal v cizí zemi“ (Ex 2,21).**) Zase zde vidíme *příznačný motiv*: Mojžíš musí opustit Egypt, zemi, v které se narodil, předtím, než se stane schopným akceptovat zjevení boží a své poslání stát se osvoboditelem. V tomto bodě příběhu začíná židovská revoluce. Tim jsou kladeny některé historicko-psychologické otázky. Jak se mohou otroci změnit tak, že cítí touhu po svobodě? Pokud jsou otroky, neznají svobodu, a když jsou svobodni, nepotřebují revoluci. Je revoluce vůbec možná? Je možný přechod od otroctví ke svobodě? A dále: pokud se týče biblického příběhu, jakou úlohu hraje bůh v procesu osvobození? Změní srdce člověka? Osvobodí ho aktem milosti? A jestliže se tak nestane, jak dokáže člověk to všechno udělat sám?

Skutečně, historická změna a revoluce se zdají být podobné logickému paradoxu: zotročený člověk nemá žádný pojem svobody — nemůže se však osvobodit, pokud nemá pojem svobody. Biblický příběh dává na tento paradox odpověď. *Počátek osvobození spočívá ve schopnosti člověka trpět, a člověk trpí, když je utlačován fyzicky i duchovně.*

*) Otázka historického Mojžíše, zvláště bod, o němž pojednává Freud, že příběh má tendenci poukázat na to, že byl skutečně Egyptanem, nás tu nezajímá, jelikož se nezabýváme historicitou biblického textu.

**) Je zajímavé, že Mojžíš si bere pohanskou ženu a že král David podle tradice knihy Rút má být potomkem smíšeného manželství mezi Židem Boázem a Moabitkou Rút. Univerzalizmus, který dochází svého plného vyjádření v proročké literatuře, je vyjádřen i zde.

Utrpení jej pohne k tomu, aby jednal proti svým utlačovatelům, aby hledal konec útlaku, ačkoli nemůže ještě hledat svobodu, o níž nic neví. Když člověk ztratil schopnost trpět, ztratil rovněž schopnost změny. Na prvním stupni revoluce však rozvíjí nové síly, které nemohl mít, pokud žil jako otrok, a tyto nové síly mu pak umožňují dosáhnout svobody. V procesu osvobodování je však nebezpečí, že upadne zpět do starých schémat otroctví.

Umožňuje bůh člověku stát se svobodným tím, že změní jeho srdce? Intervenuje bůh v historickém procesu? Nikoli. Člověk je ponechán sobě samému a vytváří svou vlastní historii; bůh pomáhá, nikdy však změnou lidské přirozenosti, konáním toho, co jediné člověk sám může pro sebe udělat. Abych to převedl do svého vlastního ne-theistického jazyka: člověk je ponechán sám sobě a nikdo nemůže pro něj udělat, co není s to udělat pro sebe a svými vlastními silami on sám.

Příběh osvobození z Egypta, pokud jej zkoumáme do podrobnosti, demonstuje zásady právě uvedené. Počíná se takto: „Po dlouhé době zemřel egyptský král. A Izraelovi synové upěli v otroctví, volali zoufale a jejich křik pro všechnu bídu došel až k Bohu. A Bůh slyšel úpění jejich a vzpomněl si na úmluvu s Abrahamem a s Izákem a s Jákobem. A shlédl na syny Izraelovy. Bůh o nich věděl“ (Ex 2,22-24). Text neříká, že děti Izraele volaly nebo modlily se k Bohu, ale že bůh slyšel jejich úpění kvůli jejich zotročení a že *rozuměl*. Volání, jež se objevilo nemajíc směr, našlo svou cestu k Bohu, protože bůh *rozumí* utrpení. Hebrejské slovo *va-jeda**) se správně překládá *znal* nebo *rozuměl*. Jak vyzvedl ve svém komentáři Nachmanides: „Ačkoli si děti Izraele nezasluhovaly propuštění, jejich volání obrátilo k nim boží milosrdenství.“ Podstatným bodem tu je, že volání *není* obráceno k Bohu, ale bůh rozumí utrpení a rozhodne se tedy pomoci.**)

*) Od slovesa *jada*, které často užíváme ve smyslu *vědět pronikavě, důkladně*. Tak je užíváno o boží znalosti člověka i o lidské znalosti (poznání) člověka. Tento význam slova také vysvětluje, proč může být použito pro pohlavní styl (Ex 4,1).

**) Nelze si nepřipomenout výrok proroka: „Budu nalezen těmi, kteří mne nehledají, praví Pán.“

Dalším krokem je boží zjevení jakožto předpoklad jeho posláání jako osvoboditele dětí Izraele. Bůh se zjevuje v keři a „keř hořel ohněm, avšak neshořel“ (Ex 3,2). Keř symbolizuje paradox veškeré duchovní existence, jež se na rozdíl od materiální existence nezmenšuje tím, že je užívána. Bůh se projeví Mojžíšovi nikoli jako bůh přírody, ale jako bůh dějin, jako bůh Abrahamův, bůh Izákův a bůh Jákobův. Při svém zjevení skutečně opakuje věty, o kterých jsme již diskutovali. Říká: „Viděl jsem bídu, v níž dýchá v egyptské zemi můj lid, a slyšel úpění jejich pod bíčí dozorců; poznal jsem^{*)} tak jejich žal. Přišel jsem je vysvobodit z egyptských rukou a vyvésti již z této země do země dobré a žirné, do země přetékáající mlékem a medem“ (Ex 3,7-8).

Text opět objasňuje, že Židé nevolali k bohu, avšak kvůli jejich „dozorcům“, tj. kvůli jejich utrpení, je bůh slyšel. To předpokládá boží znalost, jeho hluboké porozumění, že totiž slyšel volání, jež vůbec nebylo vysláno k němu. A znovu, do třetice, je opakována taž myšlenka: „teď právě promiká ke mně zoufalý křik Izraelových synů a zřel jsem i útlak, jímž egyptští otrokáři je mučí“ (Ex 3,9). Bůh tu říká, že se sám přesvědčil o útlaku a že ten a utrpení, jež způsobuje, dostatečně opravňuje jeho pomoc. Nyní bůh sdělí Mojžíšovi přímý požadavek: „Jdi! Pošli tě k faraónovi. Vyveď lid ze země egyptské, můj lid, lid Izraelův.“ Mojžíš reaguje na tento příkaz jako na šok a odmítá. Nechce, stejně jako mnoho pozdějších židovských proroků, být prorokem (a můžeme dodat, kdokoli si přeje být prorokem, není jim).^{**)}

Mojžíšův první argument proti tomuto příkazu je, že říká: „Kdo jsem já, abych šel k faraónovi a abych vyvedl syny Izraelské z Egypta?“ (Ex 3,11). To nejsou slova člově-

*) Zde je použito perfekta slovesa *znát (jádati)*, jež znamená *znám dokonale, úplně rozumím*.

***) Důvody jsou očividné. Prorok musí mluvit výhradně z vnitřní potřeby, říci svou vizi a jedině pak se může jeho hlasu věřit. Jestli však je motivován narcistickým přáním být vůdcem nebo spasitelem, platnost jeho poselství a poctivost jeho hlasu jsou sporné. Absence narcistické motivace je jedním z hlavních kritérií pro pravdu proroka v minulosti stejně jako dnes a není ani jímého důvodu jejich řídkého výskytu, než tento psychologický požadavek.

ka naplněného pýchou, že je vyvolen k posláání, ale slova člověka oprostěného od narcismu, jenž přes svou výjimečnou talentovanost a genialitu je si vědom své nepřiměřenosti vůči úloze, o níž se předpokládá, že ji splní. Když bůh odstraní jeho první námitku, Mojžíš vyslovuje druhou: „Dobrá; teď přijdu k Izraelovým synům a řeknu: 'Bůh vašich otců mne poslal.' Namítnou: 'A jak se jmenuje?' Co jim pak řeknu?“ (Ex 3,13).

Mojžíš tu vytyčuje rozhodující otázku, která se dotýká paradoxu revoluce. Jak je možno apelovat na mysl lidí, když nejsou připraveni? Řečeno více specificky, jak mohou lidé být osloveni ve jménu boha dějin, tj. lidské vlastní aktivity, jestliže jsou zvyklí uctívat idoly, které jsou věcmi, jež mohou a musejí mít jméno? Boží odpověď je prvním z různých ústupků, jež činí nepřipravenosti lidí. Ačkoli nemá jméno, sdělí Mojžíšovi jedno jméno, jež může užít, aby se stal Židům srozumitelným. Odpověď, jak jsem ukázal již dříve, znamená, volně přeloženo: „Mé jméno je bezejmenný.“^{*)} Je zcela jasné, že jméno *bezejmenný* je jménem užitým pro danou chvíli, že ve skutečnosti bůh nemá jména, jsa výhradně bohem dějin, bohem jednáání.^{**)}

Mojžíš však ještě není uspokojen. Uplatňuje jinou námitku, že totiž Židé mu nebudou chtít věřit a že řeknou: „Pán se ti nezjevil.“ Opět činí bůh ústupek porozumění lidu. Naučí Mojžíše některá kouzla, jimiž může proměnit svou hůl v hada a jež mu umožní, aby jeho ruka byla marmocná a opět zdravá. A když neuvěří dvěma příkladům Mojžíšových kouzel, třetí je přesvědčí: přemění vodu v

*) Je zajímavé, že komentátor Obadja ben Jakob Sforno (v Itálii 1475-1550), vykládá slova, jež se obvykle překládají „jsem, který jsem“, že poukazují na boží odhodlání odstranit veškerou krutost a poddanství, jež by ničily lidskou existenci. Jinými slovy, bytost boží spočívá pro něj v zachování svobody, a tak i života. Jeho komentář je příkladem ducha renesančního humanismu, zcela odlišného od středověkého ducha, jež nacházíme v komentáři Rašiho.

***) Stojí za to zmínit se o zajímavém chasidském komentáři k této pasáži; otázka zní, proč bůh neříká „jsem Bůh Abrahamův, Izákův, a Jákobův“, ale říká „jsem Bůh Abrahamův, Bůh Izákův, Bůh Jákobův“. Odpověď říká, že tato formulace ukazuje, že ani dva lidé nemají téhož boha, že bůh je vždy individuální zkušeností každého člověka.

krej. Mojžíš posud není svolný a říká: „Pane, nejsem výmluvný člověk, ani dřív nikdy jsem nebyl. . . Mám těžký ret a těžký jazyk“ (Ex 4,10). Boží odpověď je, že jestliže stvořil člověka, může dát také Mojžíšovi moc mluvit.

Na tomto místě Mojžíš vyčerpал všechny své argumenty a praví v zoufalství: „Slyš mne, Pane, pošli prosím toho, kteréhož poslati máš“ (Ex 4,13). Boží trpělivost se zdá být vyčerpána a bůh hněvivě poukazuje na to, že Mojžíšův bratr Áron je dobrý řečník: „Ty mluvíti budeš k němu a vložíš slova v ústa jeho. A já budu v ústech tvých a v ústech jeho, a naučím vás, co byste měli činiti. A on mluvíti bude za tebe k lidu; a bude tobě on za ústa a ty jemu budeš za Boha“ (Ex 4, 15-16). Tak je vytvořeno kněžství. Podobně jako boží jméno, stejně i funkce kněze je ústupkem nevědomosti lidí; prorok Mojžíš je člověkem, který má vhled a poznání; kněz Áron je člověkem, který překládá vhled do jazyka, jemuž lidé mohou rozumět. Celá dvojznačnost proroka a kněze je ukázána již zde. Prorok nemusí být schopen dosáhnout porozumění lidí; kněz může mluvit ve jménu proroka, a přece může zfalšovat jeho poselství.

Mojžíš se vrací na krátkou dobu ke své manželce a tchánovi v Midjanu a shledává se se svým bratrem Áronem v pustině. Oba se vracejí do Egypta, mluví k Židům slovy, jež bůh řekl Mojžíšovi, a provedou rozličné zázraky, aby prokázali své oprávnění. Pak a teprve pak „lid mu uověří. Uslyševše, že Hospodin přišel k Izraelovým synům, že shlédl jejich bídu, sklonili hlavy a klaněli se mu“ (Ex 4,31). Reakce lidí je reakcí čtítelů model; jak jsem na to poukázal již dříve, ochota poslechnout je zde vystižena tím, že se lid klaní, což je základním projevem modloslužby.

Když Mojžíš a Áron přesvědčili Židy, šli se svou žádostí k faraónovi. Formulovali ji v termínech faraónovi srozumitelných: „Takto praví Hospodin, Bůh Izraelský: Propusť lid můj, ať mi slaví svátky na poušti“ (Ex 5,1). Je to jazyk idolatrické tradice. Bůh je uváděn jako národní bůh Izraele a účelem je uspořádat mu slavnost. Faraón prohlásí, že neví nic o tomto bohu a Mojžíš s Áronem jej prosí, aby vyhověl jejich prosbě, aby bůh „nedopustil na nás mor nebo meč“ (Ex 5,3). Možnost, že tento bůh je mocný, že je to bůh schopný způsobit velikou pohromu, je faraón-

nem odmítnuta. Příkáže, aby pracovní norma byla zvýšena a připojí „jsou líní; proto křičí“ (Ex 5,8). Faraón dělá to, co dělaly tisíce faraónů před ním i po něm. Nemůže rozumět tužbě po svobodě a vysvětluje si ji jako touhu po lenosti; nadto věří, že jestliže je člověk úplně zatížen prací, zapomene na své sny o svobodě, jež pro faraóna nejsou stejně ničím než prázdnými slovy. Když pak mají Židé potíže se splněním své pracovní normy, praví faraón opět: „Jste lenoši líní, proto říkáte: Pojdme obětovat Hospodinu“ (Ex 5,17).

V tomto okamžiku se Židé začnou bát svobody. Zahrnují Mojžíše a Árona hanou za potíže vzrostlé jako důsledek jejich prvního dožadování se svobody a řeknou jim: „Ať na vás pohlédne Pán sám a rozhodne o vás! Neboť zošklivili jste nás před faraónem a služebníky jeho a dali jste meč do jejich rukou, aby nás pobili“ (Ex 5,21). Reakce Židů se objevila v dějinách stejně tolikrát jako reakce faraónova. Stěžují si, že jejich páni je už nemají rádi; bojí se nejen těžké práce nebo dokonce smrti, ale rovněž toho, že ztratí přízeň, jakkoli byla malá, těch, kteří je vykořisťují.

Zdá se, že Mojžíš ztrácí svou odvalu. Stěžuje si bohu a praví: „Proč necháváš, Pane, lid trpět? Proč jsi mne vlastně poslal? Vždyť od té doby, co jsem k faraónovi vkročil, abych s ním mluvil tvým jménem, nakládá s lidem jen hůře! A ty neděláš nic a neosvobozuješ lid svůj!“ (Ex 5,22-23).

Touto zoufalou výčitkou bohu je ukončeno první dějství dramatu. Faraón ani nepřistoupil na jednání, ba ani neporozuměl poselství, a ani lidé nevytrvali ve své tužbě po svobodě, jakmile vznikly první obtíže. Mojžíš, vůdce, nevídí, že by byla jakákoli naděje na úspěch revoluce. Tehdy se zdá bohu, že čas pro apelování na rozum a bez použití síly minul. Od nynějška bude užíváno síly, která nakonec donutí faraóna ustoupit a umožní tak Židům uniknout ze země otroctví. Leč, jak uvidíme, síla nikdy faraóna nepřesvědčila a nikdy nepřesvědčila ani Židy, kteří upadají do strachu ze svobody a do modlařství, jakmile jen narazí na nesnáze, nebo jakmile není přítomna charismatická postava vůdce.

Další dějství se otevírá božím příkazem Mojžíšovi, aby

znovu promluvil k dětem Izraele: "Já jsem Hospodin a vyvedu vás z robot egyptských a vytrhnu vás ze služby jejich a vysvobodím vás, až zvednu jen paži a stihnu je krutými tresty. A vezmu vás k sobě za lid a budu vám za boha; a zvíte, že jsem Hospodin, Bůh váš, vysvobozující vás z robot egyptských. Uvedu vás také do země, o níž jsem přisahal, že ji dám Abrahamovi, Izákovi a Jákobovi. A dám vám ji v dědictví; já Hospodin." I mluvil tak Mojžíš synům Izraelským; ale neslyšeli Mojžíše pro úzkost ducha a službu přetěžkou" (Ex 6,6-9).

Opět je jazyk užíván pro děti Izraele odlišný od jazyka užívaného vůči faraónovi. Zde je to zvěstování, že budou osvobozeni ze svého ujařmení a že si budou vědomi boha jako osvoboditele. Leč opět jsou Židé hluiši k zvěstování, částečně proto, že jejich duch byl zlomen, částečně proto, že práce byla tak těžká, že jim už nezbyvala energie ani k utrpení. Dotýkáme se tu fenoménu, který se často v dějinách opakoval. Existuje stupeň utrpení, jenž zbavuje lidi dokonce i přání ukončit je. Také Mojžíš ztratil svou víru; když mu bylo řečeno, aby šel k faraónovi a žádal osvobození Židů, odpovídal: „Hle, synové Izraeleští mne ne poslouchali, kterak tedy mne vyslechnou faraón, mne, který má těžký jazyk“ (Ex 6,12).

V následující kapitole bůh dotvrdí svůj příkaz Mojžíšovi, aby šel a navštívil faraóna. Má mu říci, že má nechat děti Izraele odejít ze země. Není tu již používáno zámin-ky, že by šli toliko na třídenní pochod do pouště „konat obřady“. Požadavek je úplný a bezpodmínečný.

Místo, které teď následuje, je z těch, jež v příběhu nejvíce uvádějí do rozpaků. Bůh praví: „Já však zatvrdím faraónovo srdce a budu činit znamení svá a divy v egyptské zemi. Faraón vás neuposlechnou a pak vložím na zemi egyptskou pěst a vyvedu pak své voje, lid svůj, Izraelovy syny z egyptské země po strašných ranách. Pak poznají Egyptané, že já jsem Hospodin, až vztáhnou na zemi egyptskou ruku a vyvedu sám Izraelovy syny z jejich střech“ (Ex 7,3-6). Co míní bůh, když říká: „Zatvrdím faraónovo srdce.“ Je to řeč boha mstivého a podvodného, který hraje s faraónem dvojakou hru, když nechává Mojžíše, aby ho žádal za propuštění Židů, a současně faraóna před-

určuje k tomu, aby nesvolil? Myslím, že je to pravdě ne-
dobné, protože obraz boha, který je tak navozován, je příliš vzdálený i od těch nejvíce antropomorfních popisů boha, jež nalezneme v bibli. Zdá se mi, že výrok „zatvrdím faraónovo srdce“ je třeba rozumět v termínech víry, že všechny *nutné* události jsou události nejenom předpověděné, ale přímo způsobené bohem. Každý skutek, který se nutně stane, je boží vůle. A tak jestliže bůh říká, že zatvrdí faraónovo srdce, oznamuje, že faraónovo srdce se bude nevyhnutelně zatvzovat. A skutečné, biblický text, jenž následuje, se to zdá potvrzovat, protože několikrát praví, že „faraónovo srdce se zatvrdilo“. Jinými slovy „zatvrdím faraónovo srdce“ a „faraón zůstal v srdci neoblomný“ znamená totéž.

To, co zde biblický text zdůrazňuje, je jeden z nejzákladnějších zákonů lidského chování. Každý špatný skutek vede k zatvzování lidského srdce, k jeho umrtvení. Každý dobrý skutek vede k jeho obměkčování, čini je víc živoucí. Čím více se lidské srdce zatvzuje, tím má méně svobody k změně; tím víc je determinováno předcházejícími skutky. Zde však přichází bod, z něhož už není návratu, když lidské srdce se tak zatvrdilo a tak umrtvilo, že člověk ztratil možnost svobody, když je nucen jít dál a dál až k samému neodvratnému konci, jímž je v poslední instanci jeho vlastní fyzická či duševní destrukce.*)

Nová strategie vůči faraónovi nepočala násilím, ale použitím zázraků; ovšem, koneckonců, zázraky jsou jen ji-

*) Srovnaj detailní analýzu problému zatvzování srdce a problematiky lidské svobody v *The Heart of Man*, kap. VI. Židovští komentátoři bible měli ovšem s uvedenou větou své vlastní potíže. Abraham ibn Ezra (nar. 1090 ve Španělsku) klade otázku, že jestliže bůh zatvrdil faraónovo srdce, jak by pak mohl být faraón spravedlivě odsuzován za svoje odmítavé stanovisko? Odpovídá, že bůh nadal každému člověku vyšší moudrosti a inteligenci, aby byl schopen pozvednout se nad osudovost. Leč faraón opomenul se o to pokusit. Abraham ibn Ezra se domnívá, že člověk má vždy svobodu povznést se nad osud, dokonce i když je osud, jako zde, popisován jako boží záměr, tj. jako zákonitost příčiny a účinku. Raši komentuje tradičním způsobem: manides naopak vyslovuje názor, který je v podstatě podobný tomu, jaký jsme uvedli my. Říká, že faraón již promeškal příležitost ke kajcnosti špatnostmi, jež spáchal na Izraeli. To, co má Nachmanides na mysli, je očividné to, že faraón už neměl příležitost *obrátit se* a to že je míněno větou o zatvzování srdce.

ným druhem násilí, takovým, jež se obrací spíše k mysli než k tělu. Áron přemění svou hůl v hada. Ale egyptští kouzelníci „učinili svými kejklemi totéž“ (Ex 7,11). Mojžíšovi je kázáno bohem, aby provedl druhý zázrak; promění vodu v řece v krev; všechny ryby pomřou a Egyptané si oškliví pít vodu z řeky. Opět však egyptští kouzelníci zázrak opakují. Na faraóna to vše neudělá žádný dojem a „jeho srdce zůstalo zatvrzelé“. Mojžíš a Áron provedou třetí zázrak. Zamoří zemi žábami. Egyptští kouzelníci dokáží totéž; leč tento zázrak, ačkoli sám o sobě nedělá dojem, působí vážnou škodu celému Egyptu a faraón začíná povolovat. V určeném čase Mojžíš žáby odvolá: „Když však faraón viděl, že nastala úleva, zůstal v srdci neoblomný a neposlechl je, jak Hospodin předpověděl“ (Ex 8,15). Nato bůh nařídí Mojžíšovi a Áronovi, aby přivedli komáry na celý Egypt. V tomto okamžiku začíná tajné umění Mojžíšovo a Áronovo převyšovat umění egyptských kouzelníků. Pokoušejí se, ale nedokáží vytvořit komáry; poráženi na svém vlastním poli řečnou faraónovi: „Je to prst Boží. Srdce faraónovo se však zatrdilo a neposlechl je“ (Ex 8,19). Jako další krok bůh posílá nad celý Egypt roje much. Egyptští kouzelníci se snaží, ale neuspějí v napodobení tohoto kouzla. Faraón je dostatečně vylekán, aby zase slíbil, že nechá Židy jít na poušť obětovat svému bohu, ale když mouchy jsou odvolány, „faraón zůstal v srdci neoblomný a lid nepropustil“ (Ex 8,32).

Než Mojžíš ohlásí další akt odplaty, přednese svůj požadavek novou formou; oznamuje faraónovi, co jeho ústy zdá bůh: „Propust lid můj, aby mi sloužil“ (Ex 9,1). Na to je všecken dobytek Egyptů zahuben morovou ranou, zatímco dobytek Židů je nedotčen. „Přesto zůstalo srdce faraónovo neoblomné.“ Vředové onemocnění, jemuž podlene čtvrtina lidí i zvířectva v celém Egyptě, přichází vzápětí. Ani kouzelníci se nemohou dostavit před Mojžíše kvůli vředům. Ale faraón opět odmítá ustoupit. Pak přichází jiná pohroma: zničující krupobíť. „Když faraón viděl, že přestal déšť a krupobíť i hromobíť, hřešil dále. Zůstal v srdci neoblomný on i jeho služebníci. Srdce faraónovo se zatrdilo a Izraelce nepropustil, jak Hospodin skrze Mojžíše předpověděl“ (Ex 9,34-35).

Nato hrozí Mojžíš a Áron poslat kobylky na celý Egypt. Tehdy se začnou poprvé bouřit faraónovi vlastní poddani. Říkají: „Jak dlouho nám bude tento člověk léčkou? Propust ty muže, ať slouží Hospodinu, svému Bohu. Což jsi ještě nepoznal, že hrozí Egyptu zánik“ (Ex 10,7). Faraón se pokouší o kompromis. Chce povolit odchod dospělým mužům, ale nikomu jinému. Nato jsou přivedeny na Egypt kobylky a faraón si poprvé uvědomuje, že jednal chybně a praví: „Zhřešil jsem proti Hospodinu, vašemu Bohu, i proti vám. Sejmí prosím můj hřích ještě tentokrát a proste Hospodina, svého Boha, aby jen odvrátil ode mne tuto smrt“ (Ex 10,16-17). Avšak i přes tuto zjevnou kajicnost, jakmile kobylky odešly, „Hospodin zatvrdil faraónovo srdce, takže Izraelce nepropustil“ (Ex 10,20).

Poté padne tma na celý Egypt, zatímco děti Izraele mají ve svých příbytcích světlo. To na faraóna učiní dojem, ale zase se snaží o kompromis. Svoluje povolit odchod všem, ale chce, aby zůstala jejich stáda. Mojžíš odmítá a faraón zatvrdí svoje srdce znova. Vyžene Mojžíše a praví: „Odejdi ode mne. Dej si pozor, ať mi už nepřiđeš na oči, neboť v den, kdy mi přiđeš na oči, zemřeš!“ (Ex 10,28). A Mojžíš řekne: „Jak jsi řekl. Už ti na oči nepřiđu“ (Ex 10,29). To je ovšem poslední krok před koncem. Bůh hrozí Mojžíšovým prostřednictvím, že zahubí všechny prvorozence v Egyptě včetně prvorozeného syna faraónova, leč faraón opět zatvrdí své srdce. V jednom z prvních příkazů, jež jsou v bibli, nařizuje Mojžíš, že každý má porazit jehně, aby jeho krví pomazal veřeje a vrchní trám dveří svého domu — „tu noc budou jíst maso upečené na ohni a k němu budou jíst nekvašené chleby“ (Ex 12,8). „Budete je jíst takto: Budete mít přepásaná bedra, opánky na nohou a hůl v ruce. Sníte je v chvatu. Bude to Hospodinův hod beránka. Tu noc projdu egyptskou zemí“ (Ex 12,11). Společně stolování je nařizováno v předvečer revoluce. Ale stolování ve spěchu. Kdo chce být svoboden, musí být připraven na odchod a jíst takřka na pochodu. Když to vše Židé učinili,

*) Poslední dvě věty Šrámkova překladu: „Bude to Pesach, noc, v níž Hospodin projde egyptskou zemí.“ V překladu kralickém: „Nebo Jití jest Hospodinovo.“ Fromm cituje angl. překlad: „It is the Lord's passover.“ (Pozn. překl.)

všichni prvorození egyptští i dobytka egyptského byli zahubeni. Teď se zdá, že faraón připustí svou porážku, „ještě v noci povolal Mojžíše a Árona a řekl: 'Seberte se a odejděte z mého lidu, vy i Izraelci. Jděte, služte Hospodinu, jak jste žádali. Vezměte také svůj brav i skot, jak jste žádali, a jděte. Vyprostete požeňnání i pro mne'" (Ex 12,31-32).

Židé obtíženi „dary“ zoufalých Egyptanů se dali na pochod, „kolem šesti set tisíc pěších mužů kromě dětí“ (Ex 12,37). Pesachový obřad je přikázáno dodržovat na přípomínku osvobození po veškerou budoucnost. Nadto jako upomínka a snad i na usmíření s bohem je přikázáno, že „všecko prvorozené ze zvířat, cokoli bude samčího rodu, bude patřit Hospodinu“ (Ex 13,12).

Když děti Izraele opustily Egypt, Pán „předcházel je ve dne ve sloupu oblakovém, aby je vedl cestou, v noci pak ve sloupu ohnivém“ (Ex 13,21).

Ale naposled ještě faraón nedokáže přijmout svůj úděl: „Egyptskému králi bylo oznámeno, že lid uprchl. Srdece faraóna a jeho služebníků se obrátilo proti lidu. Řekli: 'Co jsme to udělali, že jsme Izraele propustili z otroctví?' Faraón dal zapráhnout do svého válečného vozu a vzal s sebou svůj lid. Vzal též šest set vybraných vozů, totiž všechen vozy egyptské. Na všech byla tříčlenná osádka. Hospodin zatvrdil srdce faraóna, krále egyptského a ten Izraelce pronásledoval. Ale Izraelci navzdory všemu vyšli. Egyptané je pronásledovali a dostihli je . . . Když se faraón přiblížil, Izraelci se rozhlédli a viděli, že Egyptané táhnou za nimi. Tu se Izraelci velmi polekali a úpěli k Hospodinu. A osopili se na Mojžíše: 'Což nebylo v Egyptě dost hrobů, že jsi nás odvedl, abychom zemřeli na poušti? Cos nám to udělal, že jsi nás vyvedl z Egypta? Došlo na to, o čem jsme s tebou mluvili v Egyptě. Nech nás být, ať sloužíme Egyptu. Vždyť pro nás bylo lépe sloužit Egyptu, než zemřít na poušti'" (Ex 14,5-12).

Židé se změnili tak málo jako faraón. Opustili Egypt pod ochranou síly a ztratili odvahy, jakmile se zdálo, že se na obzoru rýsuje síla mocnější. Faraón ustupuje před hrozbou síly a nabývá odvahy, jakmile se zdá, že síly ubývá. Konečně dosáhlo drama svého vyvrcholení. Bůh dá

Mojžíšovi naposled užít „tajných umění“ a „pak Mojžíš vztáhl nad moře ruku. A Bůh rozehnal moře silným východním větrem, který vál již celou noc a vysušil moře. Vody se rozestoupily. Synové Izraelovi přešli středem vysušeného moře; vody tvořily z obou stran stěnu. A již se přihnali Egyptané a vyrazili za nimi doprostřed moře, jezdectvo faraónovo i jeho vozba a jezdcí“ (Ex 14,21-23).

Když Egyptané byli uprostřed moře, „vlny se vrátily a již zakryly zrakům vozbu i jezdce a celé faraónovo vojsko, které se vrhlo za Izraelovým lidem do moře“ (Ex 14,28).

Židé prošli a byli zachráněni „a Izrael zřel veliký čin, který vykonal Bůh vůči Egyptanům, a lid schvátla taková hrůza před Hospodinem, že všichni uvěřili Hospodinu i Mojžíšovi, služebníkmu jeho“ (Ex 14,31).

Poslední věta tohoto dějství dramatu ukazuje znovu, že srdce Židů se nezměnilo. Když užřeli egyptskou armádu mrtvou, „lid schvátla hrůza před Hospodinem“ (stejně jako faraóna, když viděl jeho činy ničeni), a protože se ho báli, uvěřili v něj, tak jako mnoho lidí před nimi a po nich věřilo, pouze když měli strach.

Pokusim-li se shrnout analýzu podstatných rysů tohoto příběhu, vyjasní se nám různé věci. Možnost osvobození existuje pouze proto, že lidé trpí a — v biblickém jazyku — protože bůh „rozumí“ utrpení a tak se snaží je ulehčit. Skutečně není nic lidštějšího než utrpení a není nic, co víc ce sjednocuje lidi, než utrpení. Pouze nepatrná menšina lidí v průběhu celých dosavadních dějin poznala něco víc než jen letmý záblesk blaha ve svém životě, ale všichni zakusili utrpení: méně citliví pouze své vlastní; ti citlivější utrpení mnohých kolem sebe. Ale lidské utrpení neříká, že člověk ví, kam má jít a co má dělat. Vytváří toliko přání, aby utrpení přestalo. A toto přání je prvním a nutným impulsem pro osvobození. V biblickém příběhu bůh „rozumí“ utrpení. Posílá svého posla, aby působil naléháním i lichocením na Židy i na jejich pány, aby se přestali navzájem svazovat jako páni a vězni. Ale žádný z nich nedokáže rozumět řeči svobody nebo rozumu; rozumějí, tak nám to zpráva podává, jen řeči násilí. Tato řeč však nevede příliš daleko. Není to žádné poučení; způsobuje pouze,

že utlačení doufají a utlačovatelé polevují, když je násili úspěšné.

Každý, kdo čte tento příběh vnímavě, pozná, že zázraky konané Mojžíšem a Aronem na rozkaz boží nejsou zářnky zaměřené ke změně lidského srdce. V prvé řadě jsou od samého počátku koncipovány pouze k tomu cíli, aby udělaly dojem na Židy i Egypťany. Nejsou ve své podstatě odlišné od toho, čeho jsou schopni i egyptští kouzelníci, až snad na to, že se někdy židovské tajné zbraně ukáží být o něco málo účinnějšími. Ironie příběhu je v tom, že všemocný bůh volí zázraky, které opakují nebo jen slabě předstihují egyptská kouzla.

Skutečně snad nikdy v lidských dějinách nebyla tato část biblického příběhu pochopitelná tak dobře jako dnes. Dva mocné bloky lidstva se pokoušejí nalézt řešení hrozbou zbraní, ve srovnání s nimiž se deset ran egyptských jeví neškodnými. Až dosud obě strany prokazaly lepší pochopení než faraón; ustoupily před užitím jaderné síly (ačkoli jim to nebránilo v užívání síly proti těm, kteří neměli takové zbraně k dispozici). Nevzdaly se však z principu toho, raději vidět svět zničený než podlehnout druhé straně. Věří, že hrozba síly zaručí „svobodu“ či „komunismus“ — podle jejich stanoviska. Nevidí, že takový kurs pouze zadržuje lidské srdce stále více, až dosáhne bodu, kdy člověk přestane o cokoli dbát; pak bude jednat, jak jednal faraón, a dojde záhuby jako Egyptané.

Druhé dějství dramatu židovské revoluce je ukončeno a uzavírá se krásnou básní, kterou zpívají Mojžíš a děti Izraele a která končí slovy naděje: „Hospodin kralovati bude na věky věků“ (Ex 15,18). K tomuto zpěvu se připojila prorokyně Miriam, která krácela se všemi tančícími ženami bubnujícími na bubínky.

Třetí dějství je putování Židů v pustině. Trpěli v Egyptě; byli vyvedeni z otroctví, ale kam byli vyvedeni? Do pustiny, kde často trpěli hladem a žízni. Jsou nespokojeni a reptají, protože prý nemají dostatek jídla. Je však možno přehlédnout skutečnost, že se báli něčeho více než jen hladu? Báli se také svobody. Báli se, protože neměli dobře regulovanou a předem stanovenou existenci, v níž žili v Egyptě — třebaže to byl život otroků —, protože neměli

žádného dohlížitele, žádného krále a žádné modly, kterým by se mohli klanět. Báli se, protože byli lidmi, kteří neměli nic než proroka za vůdce, provizorní stany za přístřešek a žádný stanovený úkol, než jít vpřed za neznámým cílem.

Jejich jistota jako otroků v Egyptě se jim jeví daleko lepší než nejistota svobody. Říkají: „Kez bychom byli zemřeli Hospodinovou rukou v egyptské zemi, když jsme sedávali nad hrncem masa, když jsme jidávali chléb do sytosti. Vždyť jste nás vyvedli na tuto poušť, jen abyste celé toto shromáždění umofili hladem“ (Ex 16,3). Zdá se, že bůh chápe, že otroci i poté, co se osvobodili, zůstávají otroky srdcem a že tu proto není důvod k hněvu. Opatruje je chlebem, manou, kterou nacházejí každého rána. Jsou dvě nařízení, jež souvisejí se sbíráním many, a obě jsou velmi významná. Jedno je, že nesmějí vzít víc, než kolik mohou sníst za den (ti, kteří nahromadí víc, najdou přebytek druhého dne ráno zčervivěly).

Význam tohoto nařízení je jasný: potrava je k tomu, aby se jedla, a ne k tomu, aby se schovávala; život má být žit a ne hamouněn. Tak jako v poušti nejsou domy, není tu ani vlastnictví. V klimatu svobody všechny věci slouží životu, ale život nemá sloužit vlastnictví.

Druhé nařízení, ještě důležitější, je zavedení dne šabbatu, který se tu objevuje poprvé. Lidé mají sbírat manu každý den: šestého dne mají sebrat dvojnásobnou porci (a co zůstane, nebude sedmého dne zkaženo) a „večer poznáte, že vás z egyptské země vyvedl Hospodin“ (Ex 16,6).

Když je utišen jejich hlad, rozhněvá je znovu žízeň. Říkají: „Proč jsi nás vylákal z egyptské země? Abys teď nás a naše syny a stáda mučil žízni?“ (Ex 17,3). Mojžíš ztratil trpělivost, či snad svou víru, a „Mojžíš volal na Hospodina: Co si mám počít s tím lidem? Vždyť mne ukamenují!“ (Ex 17,4). Opět bůh pomůže. Mojžíš uderí do skály a voda vytryskne, takže lidé mají dostatek co pít.

Ústřední událostí čtyřicetiletého putování v poušti je oznámení v deseti příkazáních. Je vyhlášen nový a významný pojem: „Stanete se mým královstvím kněží vyvolených a národem svatým“ (Ex 19,6). Jestliže celý národ je národem kněží, pak nejsou vůbec žádní kněží, jelikož celý

pojem kněžstva znamená oddělenou kastu postavenou nad národem. Pojem *národ kněží* obsahuje negaci kněžství. Později ovšem Židé museli mít kněžstvo, postupem doby velmi mocné, až do zničení druhého Chrámu Římany; avšak od té doby bylo jejich náboženství od kněžstva osvobozeno a myšlenka prohlášená na poušti dostala nový význam. Mají být národem kněží, to znamená svatým národem bez kněží. *)

Bůh vyzve Mojžíše, aby šel na vrchol hory, zatímco Áron má zůstat s lidem. Po čtyřiceti dnech a čtyřiceti nocích je dáno Mojžíšovi desatero přikázání napsané na dvou kamenných deskách. Neobdrží však jen ty desky; je mu rovněž přikázáno, aby udělal svatostánek, který by mohl být přenašen, jako malý chrám, vybavený všemi druhy obětního náčiní a ozdobami. Jeho středem má být archa, celá pozlacená a okolo ní zlatá koruna. Rovněž je mu řečeno, jaké posvátné roucho mají nosit Áron a ostatní kněží, když konají kněžské obřady. Příkazy o arše, kněžích a svátostech byly, zdá se, vydány bohem proto, že věděl, jak velice prahli Židé po viditelných symbolech; už jim nestačilo být vedeni bohem, jenž neměl jména a nebyl viditelně představován.

Vskutku, když Mojžíš, jejich jediný viditelný vůdce, odešel na horu, přišli lidé k Áronovi a pravili mu: „Vstaň a udělej nám boha, který by šel před námi. Vždyť nevíme, co se stalo s Mojžíšem, s tím člověkem, který nás vyvedl z egyptské země“ (Ex 32,1). Mojžíš, vůdce ke svobodě, se stal „tím člověkem“. Lidé se cítili relativně bezpečni, pokud Mojžíš, mocný vůdce, strůjce zátraků, obávaná autorita, byl přítomen. Jakmile jednou sešel z očí, byl i jen na několik dní, byli opět zachvázeni strachem ze svobody. Prahnou po jiném ubezpečujícím symbolu. Žádají, aby Áron, kněz, pro ně udělal boha. Nejsa živý, nemůže se takový bůh vzdálit; jsa viditelný, nevyžaduje víru. Horda otroků katapultovaná do svobody silným vůdcem, povzbu-

*) Židé po zničení druhého Chrámu, když kněžstvo ztratilo svou funkci, udržovali v paměti rodokmen *kohanim* (kněží) a dávali jim výsadu před našet tradici požeňání při bohoslužbě; to je ale ovšem jen slabounká připomínka mocné kněžské kasty, která jeden čas byla středem celého náboženského systému.

zovaná mnohokrát záznaky, jidlem i pitím, nemůže obstát, když má být bez viditelného symbolu, jemuž by se poddala.

Áron se pokusí zdržet celý případ tím, že je žádá, aby mu dali své zlaté šperky. Lidé jsou však zcela svolní obětovat své zlaté výměnou za jistotu. Áron, zajisté s těžkým srdcem, zradí svou víru v Mojžíše i svou věrnost jemu. Tak jako učinili mnozí kněží a politikové po něm, doufal, že „zachrání“ ideu tím, že ji destruuje. Snad také, aby zachoval jednotu lidí, obětuje pravdu, jež jediné dává jednotě smysl. Áron jim vymodeluje zlaté tele a Židé řeknou: „To je tvůj Bůh, Izraeli, který tě vyvedl z egyptské země“ (Ex 32,4). Namísto *boha živého*, který je vyvedl z Egypta, vybrali si nyní Židé k uctívání idol udělaný ze zlata, idol, který nemůže kráčet před nimi ani za nimi, protože je mrtvý.

A teď bůh poprvé v příběhu osvobození ztrácí svou trpělivost, ale i svou naději. Po všech ústupcích, které učinil nevědomosti a slabosti lidí, se zdá marné — ať už mluvím v termínech božích nebo v termínech historického procesu — očekávat, že tato revoluce bude vůbec někdy úspěšná. Jestliže poměrně krátká nepřítomnost vůdce má za následek, že se lidé vrátí úplně ke ctění model, pak opravdu, jak lze očekávat, že se vůbec někdy osvobodí? Tak říká bůh: „Viděl jsem tento lid, je to lid tvrdší, než jsem nechtěl, ať proti nim vzplane můj hněv a skončuji s nimi; z tebe však udělám veliký národ“ (Ex 32,9-10). To je největší pokušení, jemuž kdy byl Mojžíš vystaven: nestat se pouze vůdcem, ale zakladatelem nového a mocného národa. Mojžíš však pokušení nepodlehne. Připomíná bohu jeho úmluvu s Abrahamem a tu, jako v případě Abrahamově, bůh ustupuje, když je upomenut na svoje sliby. A tak „Hospodin se slitoval tedy a neprovedl trest, kterým lidu původně hrozil“ (Ex 32,14).

Když Mojžíš sestoupil s hory s dvěma deskami s božím písmem v rukou, uzřel tele a lidi tančící kolem něho „a rozlítli se, mšřtili deskami o zem a rozbil je pod patou hory“ (Ex 32,19). V tomto případě je Mojžíš neobyčejně živý ve svém hněvu a není ani mírněn strachem, že se dopustí svatokrádežného činu, když rozbije desky, na něž psal

sám bůh. Zničí zlaté tele a má muže svého kmene, Levyty, k tomu, aby zabili ty, kdož podněcovali k jeho kultu. Poté žádá boha, aby odpustil lidu, a bůh obnovuje svůj slib přivést je do zaslíbené země.

Bůh učiní novou úmluvu s Mojžíšem a slíbí mu, že vyžene modlářské kmeny, jež žijí v zemi, kterou mají obsadit Židé. Zakazuje jim vstoupit s nimi v jakékoli smlouvy, a „budete bořit oltáře jejich a jejich modly polámete a jejich háje posekáte; neboť nebudete se klanět bohu jinému“ (Ex 34,13-14).

Po mnoho dalších let putují Židé na poušti a mnoho zákonů a nařízení je jim dáno. Posleze přišel čas k ukončení posledního dějství revoluce a Mojžíš sám musí zemřít a nesmí přejít za Jordán do zaslíbené země. I on je příslušníkem generace, jež vyrostla v uctívání idolů a v otroctví, a přestože byl poslem božím, naplněn vídou nového života, byl poután svou minulostí a nemohl se podílet na budoucnosti. Smrt Mojžíšova završuje biblickou odpověď po možnosti revoluce. Revoluce může být úspěšná pouze po stupních a v průběhu času. Utrpení vytváří vzpouru; vzpoura vytváří svobodu od otroctví; svoboda od může ve svůj čas vést ke svobodě k novému životu bez idolatrie. Jelikož však neexistuje žádná záračná proměna srdce, může každá generace udělat jen jeden krok. Ti, kteří trpěli a zahájili revoluci, nemohou překročit meze, jež jim stanoví jejich minulost. Jen ti, kteří nebyli zrozeni v otroctví, mohou uspět v dosažení zaslíbené země.

Smrt Mojžíše nachází explicitní vysvětlení ještě v jiné okolnosti. Bůh mu vytýká, že se „provínil proti němu tím, že ho zbožně neuctíval“, když dal vytrysknout vodu na poušti Sinu (Dt 32,51). Prorok, který byl i jen na okamžik postaví do centra sebe, ukazuje, že není připraven být vůdcem ve svobodě, ale jenom *ke* svobodě. Jozue má následovat na jeho místě.

Ostatek Starého zákona je zpráva o nezdaru tohoto úkolu. Poté, co bylo proti nim nemilosrdně zakročeno silou a mocí, aby byli uchráněni před nákazou modlářství, Židé s radostí v srdci toto modlářství přijali, maskující je pouze podržením starých posvátných jmen. Možná, že ne-mohli ani jednat jinak v důsledku nelidského fanatismu,

jež uplatňovali při dobývání Kanaánu. Mohli se stát „svatým lidem“ poté, co bez smilování zabíjeli muže, ženy a děti proto, aby se sami uchránili před nebezpečím idolatrie? Jestliže takovéto nelidskosti bylo třeba, aby si zachovali svou víru, byli předurčení padnout zpět do modlářství v každém případě a krutost jejich váleční nesloužila k žádnému dobrému účelu.

První revoluce se zhroutila. Zatímco v Egyptě byli Židé modláři a otroky na cizí půdě, v Kanaánu byli modláři na vlastní půdě. Jediný rozdíl byl, že byli svobodní, alespoň politicky. Avšak i tato svoboda trvala toliko nakrátko. Po pár staletích byli opět podřízeni vůli cizích dobytečů a zůstali prakticky bezmocní po celých příštích dvacet pět století svých dějin.

Nekonečí tedy revoluce ničím jiným než porážkou? Je nové modlářství a nemilosrdný nacionalismus v dobyté zemi koncem snahy po nezávislosti? Je pár starých kamenů v Jeruzalémě všechno, co zbylo ze skvělého pokusu zbudovat nebeské město?

Mohlo tomu tak být, ale stalo se jinak. Idea Jediného, jenž miluje pravdu a spravedlnost, jehož láska je však ještě větší než jeho spravedlnost, idea, že člověk musí najít svůj cíl v tom, že se stane plně lidským, byla dále nesená lidmi nadanými viděním — proroky. Jejich učení se stalo postupně působivým, protože je potvrzovaly dějiny. Světská moc, která dosáhla svého vrcholu za Šalomouna, se zhroutila v několika staletích, aby nikdy už nebyla obnovena v účinné formě. Dějiny ospravedlnily ty, kteří mluvili pravdu, nikoli ty, kteří třímali moc. Po nezdaru prvního proroka, Mojžíše, pokračovali v jeho díle noví proroci, prohlubovali a pročišťovali jeho myšlenky a rozvíjeli pojetí dějin, které, jakkoli jeho smím bylo obsaženo už ve starším období, mělo rozkvetnout teprve v prorocké literatuře v pojmu mesiáského času, jenž měl získat nejhlubší vliv na vývoj dějin nejen židovských, ale celého světa, nejprve v podobě křesťanství, a posleze v sekularizované podobě socialismu, byť jak křesťanství, tak i socialismus ve své institucionalizované podobě původní vizi pokrývaly.